Samling af Afgørelser

FORSLAG TIL AFGØRELSE FRA GENERALADVOKAT
E. SHARPSTON
fremsat den 11. september 2018 [1]

Sag C-457/17

Heiko Jonny Maniero
mod
Studienstiftung des deutschen Volkes eV

(anmodning om præjudiciel afgørelse indgivet af Bundesgerichtshof (forbundsdomstol, Tyskland))

»Direktiv 2000/43/EF – ligebehandling af alle uanset race eller etnisk oprindelse – artikel 3, stk. 1, litra g) – uddannelse – stipendier tildelt studerende, der har bestået den første juridiske statseksamen«

1. »Der er næppe nogen, der vil bestride, at Lovgiveren først og fremmest bør tage sig af Ungdommens Opdragelse […] men man må også gøre sig klart, hvad Opdragelsen egentlig bestaar i […]« [2].

2. EU-lovgiver har rent faktisk vedtaget lovgivning i denne henseende, der bl.a. anerkender retten til uddannelse som en grundlæggende rettighed [3]. Lovgiver har imidlertid ikke defineret begrebet »uddannelse«. Denne anmodning om præjudiciel afgørelse fordrer, at Domstolen besvarer dette ældgamle spørgsmål, der nu rejses i EU-lovgivningssammenhæng, nærmere bestemt i sammenhæng med Rådets direktiv 2000/43/EF [4]. Hvad består uddannelse i?

Retsforskrifter

Direktiv 2000/43

3. Formålet med direktiv 2000/43 er at fastlægge en ramme for bekæmpelse af forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse [5].

4. Artikel 2, stk. 1, forbyder både direkte og indirekte forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse. I henhold til artikel 2, stk. 2, foreligger der direkte forskelsbehandling, »når en person på grund af race eller etnisk oprindelse behandles ringere end en anden bliver, er blevet eller ville blive behandlet i en tilsvarende situation«, og indirekte forskelsbehandling, »hvis en tilsyneladende neutral bestemmelse, betingelse eller praksis vil stille personer af en bestemt race eller etnisk oprindelse særlig ufordelagtigt i forhold til andre personer, medmindre den pågældende bestemmelse, betingelse eller praksis er objektivt begrundet i et legitimt mål, og midlerne til at opfylde det er hensigtsmæssige og nødvendige«.

1 – Originalsprog: engelsk.

2 – » τι μὲν ο ν τ νομοθέτ μάλιστα πραγματευτέον περ τ ν τῶν νέων παιδείαν, ο δε ς ν μφισβητήσειε […] τίς δ ἔσται παιδεία […] δε μ λανθάνειν«. Aristoteles, Statslære, 8. bog.

3 – Artikel 14 i Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder (EFT 2000, C 364, s. 1) (herefter »chartret«).

4 – Direktiv af 29.6.2000 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af alle uanset race eller etnisk oprindelse (EFT 2000, L 180, s. 22).

5 – Artikel 1.

5. I henhold til artikel 3, stk. 1, finder direktivet, »[i]nden for de beføjelser, traktaten tillægger Fællesskabet, […] for så vidt angår både den offentlige og den private sektor, herunder offentlige organer, anvendelse på alle personer for så vidt angår: […] g) uddannelse […]«.

National lovgivning

6. Direktiv 2000/43 blev gennemført i Tyskland i form af Allgemeines Gleichbehandlungsgesetzt (ligebehandlingsloven).

7. I ligebehandlingslovens § 1 forbydes enhver form for forskelsbehandling på grund af bl.a. race og etnisk oprindelse. § 2, stk. 1, nr. 7, hvorved artikel 3, stk. 1, litra g), i direktiv 2000/43 gennemføres, definerer forbuddets omfang som omfattende forskelsbehandling i forbindelse med bl.a. uddannelse. § 3, stk. 1 og 2, definerer direkte og indirekte forskelsbehandling som forbudt ved denne lov.

Faktiske omstændigheder, retsforhandlinger og de præjudicielle spørgsmål

8. Heiko Jonny Maniero er en italiensk statsborger, der er født og har bopæl i Tyskland. I 2013 erhvervede han en bachelorgrad i jura fra et universitet i Armenien.

9. Den 11. december 2013 kontaktede Heiko Jonny Maniero Studienstiftung des deutschen Volkes eV (en tysk akademisk stipendiefond, herefter »fonden«), som er en registreret forening, der uddeler stipendier til støtte af forsknings- og studieprojekter i udlandet, idet han var interesseret i at ansøge om et stipendium til et »Bucerius jura-program« [6].

10. Fonden svarede den 17. januar 2014, at ansøgere skulle have bestået den første juridiske statseksamen. Heiko Jonny Maniero svarede, at den »femårige universitetsgrad«, som han havde erhvervet i Armenien, kunne sammenlignes med den anden juridiske statseksamen, da den kvalificerer indehaveren til at beklæde et dommerembede eller virke som advokat i Armenien. Han gav udtryk for, at fondens krav kunne være i strid med ligebehandlingsloven i form af forskelsbehandling på grund af etnisk eller social oprindelse.

11. Heiko Jonny Maniero søgte ikke stipendiet. I den efterfølgende korrespondance med fonden anførte han, at det var fondens afvisende holdning, der havde afholdt ham fra at søge.

12. Heiko Jonny Maniero anlagde sag ved Landgericht (regional ret i første instans, Tyskland) og nedlagde påstand om, at fonden skulle tilpligtes at fjerne og undlade forskelsbehandling af ham på grund af hans alder eller oprindelse og betale ham 18 734,60 EUR i erstatning og til dækning af rejseudgifter. Heiko Jonny Maniero fik ikke medhold i denne sag, ligesom hans efterfølgende appel heller ikke blev taget til følge.

13. Heiko Jonny Maniero iværksatte dernæst en revisionsappel ved Bundesgerichtshof (herefter »den forelæggende ret«).

6 – I henhold til fondens vedtægter er dens formål at fremme videregående uddannelse for unge mennesker, hvis høje videnskabelige eller kunstneriske begavelse og hvis personlighed giver grund til at forvente særlige præstationer i menneskehedens tjeneste. Formålet med »Bucerius jura-programmet« er at formidle kendskab til udenlandske retssystemer og sprogkundskaber samt udlandserfaring til særligt kvalificerede kandidater fra jurastudiet i Tyskland.

14. Sidstnævnte har bemærket, at appellen kun kan tages til følge, hvis tildelingen af stipendier er omfattet af begrebet uddannelse i ligebehandlingslovens § 2, stk. 1, nr. 7, hvormed artikel 3, stk. 1, litra g), i direktiv 2000/43 gennemføres. Hvis dette er tilfældet, er næste spørgsmål, hvorvidt kravet om, at den første juridiske statseksamen skal være bestået, udgør indirekte forskelsbehandling, der forbydes i ligebehandlingslovens § 3, stk. 2, hvormed artikel 2, stk. 2, litra b), i direktiv 2000/43 gennemføres. På denne baggrund har den forelæggende ret forelagt Domstolen følgende spørgsmål:

»1) Er en registreret forenings tildeling af stipendier til støtte af forsknings- eller studieprojekter i udlandet omfattet af begrebet »uddannelse« som omhandlet i artikel 3, stk. 1, litra g), i direktiv 2000/43[…]?

2) Såfremt det første spørgsmål besvares bekræftende:

Udgør det en indirekte forskelsbehandling af en ansøger som omhandlet i artikel 2, stk. 2, litra b), i direktiv 2000/43[…], når det i forbindelse med tildelingen af de i det første spørgsmål nævnte stipendier opstilles som en betingelse for at deltage, at man har bestået den første juridiske statseksamen i Tyskland, når ansøgeren, som er EU-borger, ganske vist har bestået en [tilsvarende] eksamen i et ikke-EU-land, uden at valget af dette eksamenssted hænger sammen med ansøgerens etniske oprindelse, men han på grund af sin bopæl i Tyskland og flydende beherskelse af det tyske sprog på samme måde som en indlænding havde mulighed for at aflægge den første juridiske statseksamen efter et jurastudium i Tyskland?

Gør det i denne forbindelse en forskel, at stipendieprogrammet uden at være tilknyttet diskriminerende kriterier har som mål at formidle kendskab til udenlandske retssystemer, udlandserfaring og sprogkundskaber til kandidater fra jurastudiet i Tyskland ved at støtte et forsknings- eller studieprojekt i udlandet?«

15. Fonden, den tyske regering og Europa-Kommissionen har indgivet skriftlige indlæg. Heiko Jonny Maniero, fonden, den tyske regering og Kommissionen har afgivet mundtlige indlæg i retsmødet den 30. maj 2018.

16. I overensstemmelse med Domstolens anmodning vil jeg begrænse mig til i dette forslag til afgørelse at undersøge det første spørgsmål.

Bedømmelse

17. Den forelæggende ret ønsker oplyst, om en registreret forenings tildeling af stipendier til støtte af forsknings- eller studieprojekter i udlandet falder inden for rammerne af artikel 3, stk. 1, litra g), i direktiv 2000/43 som værende omfattet af »uddannelse«. Jeg bemærker indledningsvis, at denne sag omhandler begrebet »uddannelse« i forbindelse med direktiv 2000/43 og *ikke* de mulige følger for anerkendelse af eksamensbeviser eller fri bevægelighed for personer.

18. Fonden og den tyske regering har gjort gældende, at begrebet uddannelse bør fortolkes således, at det ikke omfatter tildelingen af stipendier. De har hovedsageligt begrundet deres anbringende med forarbejderne til direktivet og dets opbygning.

19. Kommissionen på den anden side har anført, at direktiv 2000/43 bør fortolkes bredt, hvilket anbringende Heiko Jonny Maniero er enig i. Deraf følger, at tildelingen af stipendier bør være omfattet af ordet »uddannelse« i artikel 3, stk. 1, litra g).

20. I henhold til Domstolens faste praksis følger det såvel af kravene om en ensartet anvendelse af EU-retten som af lighedsprincippet, at en bestemmelse i EU-retten, der ikke indeholder nogen udtrykkelig henvisning til medlemsstaternes lovgivning med henblik på at fastlægge dens betydning og rækkevidde, normalt skal undergives en selvstændig og ensartet fortolkning i hele Den Europæiske Union. Ligesom formuleringen i direktiv 2000/43 ikke giver konkret vejledning om, hvordan udtrykket »uddannelse« skal forstås, indeholder direktivet heller ikke en henvisning til nationale forskrifter for så vidt angår forståelsen af dette udtryk. Det følger heraf, at med henblik på anvendelse af direktivet skal »uddannelse« anses for at betegne et selvstændigt begreb i EU-retten, som skal fortolkes ensartet på samtlige medlemsstaters område[7].

21. Det fremgår af Domstolens faste praksis, at fastlæggelsen af betydningen og rækkevidden af et udtryk, der ikke er defineret i EU-retten, bør ske efter dets sædvanlige betydning i almindelig sprogbrug, idet der også skal tages hensyn til den kontekst, hvori det anvendes, og de mål, der forfølges med den lovgivning, som det udgør en del af[8].

22. Uddannelse forstås almindeligvis som »the act or process of acquiring knowledge, especially systematically during childhood and adolescence«[9]. Det skorter ikke på illustrative definitioner på »uddannelse«[10]. Således foreslår Den internationale standardklassifikation af uddannelser (2011) følgende definition: »the processes by which societies deliberately transmit their accumulated information, knowledge, understanding, attitudes, values, skills, competencies and behaviours across generations. It involves communication designed to bring about learning«[11]. Det følger heraf, at uddannelse er en intellektuel proces. Uddannelse er således sammensat af to elementer, det ene indholdsmæssigt (»intellektuelt«) og det andet funktionelt (en »proces«). Undervisning finder sædvanligvis, men ikke altid sted i en skole eller på et universitet. Jeg ville inkludere forskning i udtrykket, hvis forskningen finder sted på en uddannelsesinstitution, da formålet med sådan forskning er at erhverve og formidle viden nærmere end at fremme kommercielle formål. Selv om man primært tænker på unge mennesker, når der tales om uddannelse, er det vigtigt at understrege, at uddannelse vedrører alle aldersgrupper. Livslang læring spiller en vigtig rolle i dag i menneskers faglige og personlige udvikling[12]. Der findes således også initiativer som f.eks. »université du troisième age«, der gør det muligt for mennesker, der ikke længere er erhvervsaktive, at udbygge deres viden.

23. Ud fra den gængse forståelse af ordet »uddannelse«, der, som jeg skal bemærke, er meget bred, ses tildeling af stipendier ikke nødvendigvis at være omfattet af heraf.

7 – Jf. i denne retning dom af 2.3.2017, J.D. (C-4/16, EU:C:2017:153, præmis 23 og 24 samt den deri nævnte retspraksis).

8 – Dom af 3.9.2014, Deckmyn og Vrijheidsfonds (C-201/13, EU:C:2014:2132, præmis 19 og den deri nævnte retspraksis).

9 – Denne definition af uddannelse fremgår af Collins English Dictionary. Oxford English Dictionary giver definitionen »the process of giving or receiving systematic instruction, especially at a school or University«. Samlet set svarer de to definitioner til en almindelig forståelse af, hvad »uddannelse« betyder.

10 – På fransk forekommer definitionen af »éducation« i Petit Robert mig at være endnu bredere: »mise en œuvre des moyens propres à assurer la formation et le développement d'un être humain«. På tysk, der er processproget i nærværende sag, angiver Duden – Deutsches Universalwörterbuch for »Bildung«: »a) das Bilden (5), Erziehung: die B. der Jugend; mehr für die B. tun; b) das Gebildetsein; das Ausgebildetsein; erworbenes Allgemeinwissen: eine wissenschaftliche, künstlerische, humanistische B.; seine B. vervollständigen, vertiefen; eine umfassende B. besitzen; eine vorzügliche B. erhalten; ein Mann von B. (ein gebildeter Mann); das gehört zur allgemeinen B. (das sollte jeder Gebildete wissen); c) (seltener) gutes Benehmen: sie hat keine B. (weiß nicht, was sich schickt)«.
Ud fra et etymologisk synspunkt viser en undersøgelse af de forskellige sprogversioner af direktivet, at syv af sprogversionerne (engelsk: »education«, fransk: »éducation«, maltesisk: »edukazzjoni«, polsk: »edukacji«, portugisisk: »educação«, rumænsk: »educaţia«, og spansk: »educación«) anvender et ord, der etymologisk stammer fra det latinske verbum *educare*»opdrage, opfostre, uddanne«, der hænger sammen med *educere*»kalde frem, føre frem«.

11 – Den internationale standardklassifikation af uddannelser er den kilde, der lægges til grund ved international klassificering, når uddannelsesprogrammer og tilhørende kvalifikationer skal systematiseres efter niveau og område, og som er foreslået af UNESCO. Denne definition er delvist gengivet i definitionen på »uddannelse« i artikel 2, litra d), i Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EF) nr. 452/2008 af 23.4.2008 om udarbejdelse og udvikling af statistikker over uddannelse og livslang læring (EUT 2008, L 145, s. 227).

12 – Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EU) nr. 1288/2013 af 11.12.2013 om oprettelse af »Erasmus+«: EU-programmet for uddannelse, ungdom og idræt og om ophævelse af afgørelse nr. 1719/2006/EF, 1720/2006/EF og 1298/2008/EF (EUT 2013, L 347, s. 50) definerer »livslang læring« som »al almen uddannelse, erhvervsuddannelse, ikke-formel læring og uformel læring, som man deltager i gennem hele livet, og som resulterer i øget viden, øgede kvalifikationer og øgede kompetencer eller deltagelse i samfundet set i et personligt, samfundsmæssigt, kulturelt, socialt og/eller beskæftigelsesmæssigt perspektiv, herunder udbydelse af rådgivnings- og vejledningstjenester«.

24. Jeg skal derfor vende mig mod konteksten for og formålet med den lovgivning, hvori dette udtryk indgår.

25. Formålet med direktiv 2000/43 er at fastlægge en ramme for bekæmpelse af forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse med henblik på at iværksætte princippet om ligebehandling i medlemsstaterne [13]. Direktivet præciserer inden for sit anvendelsesområde princippet om forbud mod forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse som fastsat i chartrets artikel 21 [14]. Direktivets præambel beskriver beskyttelse mod forskelsbehandling som en universel ret og henviser i den forbindelse til forskellige internationale aftaler, der anerkender denne ret [15].

26. EU-lovgiver ønskede desuden i 9., 12. og 13. betragtning at tydeliggøre, at: 1) forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse kan være til hinder for opfyldelsen af traktatens mål, særligt opnåelse af et højt beskæftigelsesniveau og et højt socialt beskyttelsesniveau, højnelse af levestandarden og livskvaliteten samt fremme af økonomisk og social samhørighed og solidaritet, ligesom forskelsbehandling også kan undergrave indsatsen for at opfylde målsætningen om udvikling af Den Europæiske Union som et område med frihed, sikkerhed og retfærdighed, og at 2) formålet med forbuddet mod enhver form for forskelsbehandling af denne art særligt er at sikre udviklingen af demokratiske og tolerante samfund, hvori alle kan deltage uanset race eller etnisk oprindelse [16].

27. Anvendelsesområdet for direktiv 2000/43 er bredt. På det personelle anvendelsesområde dækker direktivet alle fysiske personer og beskytter dem mod forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse [17]. Denne beskyttelse gælder både den offentlige og den private sektor, herunder offentlige organer [18]. Hvad angår det materielle anvendelsesområde rækker det videre end adgang til lønnet eller selvstændig beskæftigelse og omfatter alle de områder, der er opført i den udtømmende liste i artikel 3, stk. 1 [19].

28. Som det fremgår af Domstolens faste praksis, kan anvendelsesområdet for direktiv 2000/43 ikke fortolkes indskrænkende, henset til direktivets formål og karakteren af de rettigheder, det tilsigter at beskytte [20]. Denne konklusion gælder de udtryk i direktivet, der definerer dets materielle anvendelsesområde som f.eks. beskæftigelse, erhvervsvejledning og erhvervsuddannelse, arbejdsvilkår, social beskyttelse og sociale goder samt naturligvis uddannelse [21].

29. Omfatter denne brede fortolkning af udtrykket »uddannelse« også tildelingen af stipendier?

30. Tildelingen af stipendier svarer som sådan ikke til den intellektuelle proces, der udgør uddannelse. Den vedrører adgangen til uddannelse.

31. Efter min opfattelse er adgang til uddannelse imidlertid en væsentlig del af uddannelse i sig selv, særligt i forbindelse med en retsakt til bekæmpelse af forskelsbehandling.

13 – Artikel 1.

14 – Dom af 16.7.2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, præmis 58 og 72 samt den deri nævnte retspraksis).

15 – Tredje betragtning.

16 – Jf. også dom af 16.7.2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, præmis 74).

17 – Artikel 3, stk. 1, og 16. betragtning. Direktivets beskyttelse omfatter også, hvor det er hensigtsmæssigt, juridiske personer, hvis disse forskelsbehandles på grund af deres medlemmers race eller etniske oprindelse.

18 – Artikel 3, stk. 1.

19 – Se 12. betragtning til direktivet samt dom af 12.5.2011, Runevič-Vardyn og Wardyn (C-391/09, EU:C:2011:291, præmis 41 og 42). I denne henseende er dets anvendelsesområder bredere end anvendelsesområdet for Rådets direktiv 2000/78/EF af 27.11.2000 om generelle rammebestemmelser om ligebehandling med hensyn til beskæftigelse og erhverv (EFT 2000, L 303, s. 16).

20 – Dom af 16.7.2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, præmis 42 og den deri nævnte retspraksis).

21 – Jf. i denne retning for så vidt angår adgang til og levering af varer [artikel 3, stk. 1, litra h), i direktiv 2000/43], dom af 16.7.2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, præmis 43).

32. Hvis adgangen til uddannelse, netop med henblik på bekæmpelse af forskelsbehandling, blev fjernet, hvad ville der da være tilbage af begrebet »uddannelse«? I et klasseværelse (for nu at anlægge den helt klassiske vinkel på uddannelse) har alle mulighed for at sidde forrest i klassen, og alle har mulighed for at stille spørgsmål. Nu om dage ville det være utænkeligt, at en bestemt etnisk gruppe skulle sidde bagest i klassen og ikke have lov til at henvende sig til læreren. Lige så indlysende er det, at alle studerende skal vurderes ud fra de samme kriterier på grundlag af deres kvalifikationer og ikke deres race eller etniske oprindelse, ligesom alle studerende skal have udstedt samme eksamensbevis efter at have fuldført den samme undervisning [22]. Muligheden for på ens betingelser at blive optaget på alle skoler og på alle studier svarer dog til *adgangen* til uddannelse. Uden denne adgang kan uddannelse ikke finde sted. For at udtrykke det klart indebærer udtrykket »uddannelse« nødvendigvis ordene »adgang til« uddannelse. De eksisterer side om side og er indbyrdes afhængige, og at skille dem ad ville berøve direktivet dets formål om bekæmpelse af forskelsbehandling i forbindelse med uddannelse.

33. Adgang til uddannelse består naturligvis af mange delelementer. Det kan være fysisk adgang til en bygning, indførelse af et *numerus clausus*-system for at kunne styre antallet af studerende, muligheden for at låne eller købe bøger og evnen til at betale for underhold (blandt mange andre). Derfor uddeler skoler, universiteter og andre institutioner ofte stipendier til dækning af udgifter til uddannelsesprogrammer, rejseudgifter i forbindelse med studier i udlandet eller underhold (enten i form af penge eller naturalier som f.eks. gratis logi eller gratis måltider).

34. Økonomisk støtte er et væsentligt aspekt af adgang til uddannelse. Udelukkelse af en bestemt etnisk gruppe fra disse finansielle midler, især til uddannelsesprogrammer med meget høje studiegebyrer, er ensbetydende med, at denne gruppe udelukkes fra uddannelse. Dette fastholder enhver eksisterende forskelsbehandling af den pågældende gruppe. Som det fremgår af Kommissionens forslag til direktivet, er f.eks. uddannelse af god kvalitet en forudsætning for effektiv integration i samfundet, og ligebehandling i udvælgelsesprocedurer (dvs. i adgang til uddannelse) bør ikke undlades [23]. En teleologisk fortolkning af »uddannelse« taler klart for at lade forskellige aspekter af adgang til uddannelse være omfattet af direktivets anvendelsesområde.

35. En analyse af udtrykket »uddannelse« i en mere generel EU-retlig sammenhæng peger i samme retning. Retten til uddannelse (og adgang til erhvervsuddannelse) samt beskyttelse mod forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse er grundlæggende rettigheder, der er anerkendt i chartrets artikel 14 og 21. Når der skal tages stilling til, hvordan »uddannelse« skal fortolkes i forbindelse med direktiv 2000/43, er det vigtigt at huske på, at spørgsmålet ligger i krydsfeltet mellem to grundlæggende rettigheder.

22 – Jeg vil gerne indskyde, at adskillelse inden for uddannelse på grund af race eller etnisk oprindelse var normen under apartheidstyret i Sydafrika, og selv om kvinder aflagde nøjagtig de samme eksamener som deres mandlige medstuderende, fik de først adgang til at erhverve en universitetsgrad ved Cambridge University i december 1947.

23 – Forslag til Rådets direktiv om gennemførelse af princippet om ligebehandling af alle uanset race eller etnisk oprindelse (KOM(1999) 566 endelig, herefter »Kommissionens forslag«, s. 5).

36. Begrebet uddannelse er allerede blevet fortolket bredt i Domstolens faste praksis i sager vedrørende ligebehandling til også at omfatte forskellige aspekter af adgang til uddannelse. I en sag anlagt af to tyske studerende, som Nederlandene afslog at give studiestøtte på lige fod med nederlandske studerende, har Domstolen således fastslået, at princippet om ligebehandling i forbindelse med adgang til uddannelser for børn af migrantarbejdstagere i artikel 12 i forordning (EØF) nr. 1612/68 [24] ikke blot omfatter de egentlige adgangsregler, men også de generelle foranstaltninger, der skal lette adgangen til undervisningen [25].

37. Tilsvarende har Domstolen ved fortolkningen af artikel 7 i EØF-traktaten (nu artikel 21, stk. 2, TEUF) fastslået, at ligebehandling for så vidt angår betingelserne for adgang til faglig uddannelse ikke blot omfatter de krav, som den pågældende uddannelsesinstitution stiller, f.eks. indskrivningsgebyrer, men i øvrigt enhver foranstaltning, som kan forhindre rettens udøvelse, f.eks. retten til ophold i den medlemsstat, hvor uddannelsen gives [26].

38. I Bidar-dommen har Domstolen forklaret, at efter indførelsen af begrebet unionsborgerskab og et kapitel i EF-traktaten, som bl.a. omhandler uddannelse og erhvervsuddannelse, er situationen for en unionsborger, der opholder sig lovligt i en anden medlemsstat, omfattet af forbuddet mod forskelsbehandling på grund af nationalitet i forbindelse med tildeling af støtte, som har til formål at dække den studerendes underhold, uanset om denne støtte ydes i form af lån til lav rente eller stipendier. Domstolen skelnede i den sammenhæng ikke mellem de forskellige aspekter af adgang til uddannelse, der var dækket af støtten [27].

39. Som Kommissionen desuden har anført i retsmødet, uagtet at artikel 165 TEUF, der regulerer EU's kompetence vedrørende uddannelse, ikke udtrykkeligt nævner finansiering af studier, har denne artikel tjent som det juridiske grundlag for etablering af programmet Erasmus+, der bl.a. omfatter finansieringskilder til den enkeltes læringsmobilitet [28]. Dette afspejler efter min opfattelse den betydning, som EU-lovgiver tillægger adgang til uddannelse som et afgørende aspekt af uddannelse.

40. For at afgøre, om tildelingen af stipendium eller støtte er omfattet af artikel 3, stk. 1, litra g), i direktiv 2000/43, vil jeg dog ikke søge vejledning i artikel 11, stk. 1, litra b), i Rådets direktiv 2003/109/EF (en ide, der blev overvejet i retsmødet) [29]. Denne bestemmelse vedrører ligebehandling af fastboende udlændinge og statsborgere i værtsmedlemsstaten for så vidt angår »undervisning og erhvervsuddannelse, herunder tilskud og stipendier i overensstemmelse med national lovgivning«. Det fremgår af henvisningen til »national lovgivning«, at denne bestemmelse for så vidt angår forståelsen af »tilskud og stipendier« ikke skal fortolkes i henhold til de principper, der gælder for selvstændige begreber i EU-retten (jf. punkt 20 og 21 ovenfor). På denne baggrund og i lyset af de to direktivers forskellige personelle og materielle anvendelsesområde finder jeg det ikke passende at inddrage direktiv 2003/109 i fortolkningen af »uddannelse« i forbindelse med direktiv 2000/43.

24 – Rådets forordning af 15.10.1968 om arbejdskraftens frie bevægelighed inden for Fællesskabet (EFT 1968 II, s. 467), ophævet ved Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EU) nr. 492/2011 af 5.4.2011 om arbejdskraftens frie bevægelighed inden for Unionen (EUT 2011, L 141, s. 1). Jeg bemærker, at denne forordning tjente som inspiration for Kommissionen og til dens forklaring af nogle de udtryk, der er anvendt i direktiv 2000/43; Kommissionens forslag, s. 7.

25 – Jf. dom af 15.3.1989, Echternach og Moritz (389/87 og 390/87, EU:C:1989:130, præmis 33). I en tidligere sag vedrørende artikel 12 i forordning nr. 1612/68 har Domstolen fastslået i dom af 3.7.1974, Casagrande (9/74, EU:C:1974:74, præmis 7), at »integration forudsætter med henblik på en fremmed arbejdstagers barn, der ønsker at deltage i en højere undervisning, at dette barn under samme betingelser som dets ligestillede i bopælsstaten kan nyde […] fordele […] med henblik på at fremme uddannelsen«.

26 – Dom af 26.2.1992, Raulin (C-357/89, EU:C:1992:87, præmis 34).

27 – Dom af 15.3.2005 (C-209/03, EU:C:2005:169, præmis 39-42). Denne dom markerede en udvikling fra tidligere praksis, hvor Domstolen havde fastslået, at på fællesskabsrettens udviklingstrin (på daværende tidspunkt) var den støtte, der blev ydet studerende til underhold og uddannelse, ikke omfattet af EØF-traktatens anvendelsesområde, jf. dom af 21.6.1988, Lair (39/86, EU:C:1988:322, præmis 15).

28 – Forordning (EU) nr. 1288/2013.

29 – Rådets direktiv 2003/109 af 25.11.2003 om tredjelandsstatsborgeres status som fastboende udlænding (EUT 2004, L 16, s. 44).

41. For så vidt angår forarbejderne til direktiv 2000/43 fremgår det af artikel 3, stk. 1, litra g), i Kommissionens forslag, at »uddannelse« skulle forstås således, at det »herunder [omfattede] legater og stipendier, hvilket dog ikke tilsidesætter, at det er medlemsstaterne, der har ansvar for indholdet og opbygningen af uddannelsessystemerne og for deres kulturelle og sproglige mangfoldighed« [30]. Disse forklaringer blev imidlertid fjernet i den endelige direktivtekst, der blev vedtaget af Rådet. Det er fondens og den tyske regerings opfattelse, at dette tyder på, at EU-lovgiver bevidst har valgt at udelade legater og stipendier fra denne bestemmelses anvendelsesområde.

42. Jeg er ikke enig i denne fortolkning.

43. Den sætning, der blev fjernet fra den endelige tekst, omfattede ligeledes forpligtelsen til at anerkende, at det er medlemsstaterne, der har ansvaret for undervisningens indhold og uddannelsessystemernes opbygning. Denne sætning er en ordret gengivelse af artikel 165, stk. 1, TEUF, der fastlægger EU's kompetence vedrørende uddannelse. Selv om sidstnævnte ikke indgår i retsgrundlaget for direktiv 2000/43, er dette direktivs materielle anvendelsesområde naturligt begrænset til de beføjelser, der er tillagt EU [31]. Lovgivers hensigt, da lovgiver fjernede sætningen »med fuld respekt for medlemsstaternes ansvar for undervisningsindholdet og opbygningen af uddannelsessystemerne samt deres kulturelle og sproglige mangfoldighed« fra artikel 3, stk. 1, litra g), i direktiv 2000/43, kan således ikke have været at ændre denne bestemmelses anvendelsesområde. Selv om lovgivers hensigt med at slette denne formulering er uvis, er fjernelsen af overflødig tekst bestemt en plausibel forklaring. Sletningen forenkler formuleringen af bestemmelsen uden at ændre dens anvendelsesområde, mens den samtidig understreger den selvstændige karakter af de anvendte udtryk ved at fjerne henvisningen til medlemsstaternes beføjelser. Rent logisk finder samme konklusion anvendelse på første del af den sætning, der blev fjernet, nemlig »herunder stipendier og legater«. Fonden og den tyske regering har fremført, at disse ord blev slettet med henblik på at indsnævre definitionen. Den modsatte udlægning, at sletningen blev foretaget for at sikre en bred definition, kunne dog være lige så rigtig.

44. Denne konklusion ændres ikke af det faktum, at andre udtryk, der definerer direktivets anvendelsesområde [i artikel 3, stk. 1, litra a)-e) og h)], tillige forklares med en sætning, der indledes med »herunder«. Jeg er heller ikke overbevist om, at det faktum, at erhvervsvejledning og erhvervsuddannelse i artikel 3, stk. 1, litra b), nævnes særskilt, viser, at det var hensigten at indsnævre omfanget af begrebet uddannelse.

45. Erhvervsvejledning og erhvervsuddannelse hænger tæt sammen med adgang til beskæftigelse og er derfor nævnt i direkte forlængelse af dette aspekt. På det tidspunkt, hvor faglig uddannelse var det eneste begreb, der var knyttet til uddannelse i EØF-traktaten, fandt Domstolen, at universitetsstudier som hovedregel er »faglig uddannelse« som omhandlet i traktatens artikel 128, og derfor var et supplerende indskrivningsgebyr, som blev pålagt statsborgere fra andre medlemsstater, udtryk for forskelsbehandling på grund af nationalitet i strid med traktatens artikel 7. Det er tydeligt, at Domstolen i dette tilfælde fortolkede udtrykket »faglig uddannelse« bredt og målrettet for at forhindre forskelsbehandling inden for universitetsuddannelse på grundlag af nationalitet. Der er en vis analogi til den foreliggende sag, idet de samme fortolkningsmetoder bør anvendes, således at man når frem til en bredere anvendelse af den pågældende regel [32].

46. Kommissionen har i retsmødet anført, at tildelingen af stipendier også kunne være omfattet af artikel 3, stk. 1, litra f), i direktiv 2000/43 (sociale goder). Dette spørgsmål kan være vigtigt, hvis Domstolen måtte fastslå, at tildelingen af stipendier ikke falder ind under uddannelse.

30 – Kommissionens forslag, s. 8.

31 – Direktivets artikel 3, stk. 1.

32 – Jf. dom af 2.2.1988, Blaizot m.fl. (24/86, EU:C:1988:43, præmis 10-24, især 19, 20 og 24).

47. Det fremgår af Kommissionens forslag, at sociale goder er af økonomisk eller kulturel art, f.eks. rabatordninger for befordring med offentlige transportmidler eller subsidierede skolemåltider til børn fra lavindkomstfamilier [33]. Domstolen har allerede fastslået, at støtte til underhold og uddannelse, som ydes med henblik på gennemførelse af et erhvervskvalificerende universitetsstudium, udgør en social fordel som omhandlet i artikel 7, stk. 2, i forordning nr. 1612/68 [34]. Efter min opfattelse dækker dette studiestøtte, der er »horisontal« – dvs. ydes til alle i henhold til kriterier, der er baseret på f.eks. de studerendes eller deres forældres indkomst- eller beskæftigelsessituation. Jeg anser sådanne situationer for både at vedrøre adgang til »uddannelse« og udgøre et »socialt gode«. Dette betyder, at en overlapning mellem anvendelsesområdet for de to bestemmelser ikke kan udelukkes. Hvis støtte tildeles et begrænset antal studerende i henhold til kriterier, der vedrører deres akademiske præstationer eller andre kvalifikationer (hvilket ser ud til at være tilfældet i hovedsagen), er det dog min opfattelse, at denne støtte skal anses for at falde ind under begrebet »uddannelse«.

48. Det følger af samtlige ovenstående betragtninger, at begrebet »uddannelse« i forbindelse med direktiv 2000/43 skal fortolkes bredt, og at det omfatter aspekter, der vedrører adgang til uddannelse som f.eks. økonomisk støtte i form af stipendier. Der skal dog være en reel forbindelse mellem den økonomiske støtte og uddannelsen. Et stipendium anses for at være reelt forbundet med en uddannelse, hvis det dækker f.eks. indskrivnings- og undervisningsgebyrer, rejseudgifter i forbindelse med studier i en anden stat eller udgifter til underhold, hvor formålet er at give studerende mulighed for at følge deres studier [35]. Det påhviler den nationale ret at efterprøve disse aspekter.

49. Jeg konkluderer derfor, at begrebet »uddannelse« som omhandlet i artikel 3, stk. 1, litra g), i direktiv 2000/43 omfatter tildeling af stipendier til støtte af forsknings- eller studieprojekter i udlandet. Det tilkommer den nationale ret at efterprøve, om der er en reel forbindelse mellem den økonomiske støtte, der ydes, og »uddannelsen«.

Forslag til afgørelse

50. Under hensyntagen til ovenstående betragtninger foreslår jeg, at Domstolen besvarer det af Bundesgerichtshof (forbundsdomstol, Tyskland) forelagte spørgsmål som følger:

»– Begrebet »uddannelse« som omhandlet i artikel 3, stk. 1, litra g), i Rådets direktiv 2000/43 af 29. juni 2000 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af alle uanset race eller etnisk oprindelse omfatter tildeling af stipendier til støtte af forsknings- eller studieprojekter i udlandet. Det tilkommer den nationale ret at efterprøve, om der er en reel forbindelse mellem den økonomiske støtte, der ydes, og »uddannelsen«.«

33 – Kommissionens forslag, s. 7.

34 – Jf. dom af 15.12.2016, Depesme m.fl. (C-401/15 – C-403/15, EU:C:2016:955, præmis 38 og den deri nævnte retspraksis). Kommissionens forslag henter (på s. 7) tydeligvis inspiration i forordning nr. 1612/68 vedrørende begrebet »sociale fordele«.

35 – Det er i den henseende min opfattelse, at der tydeligvis er sket en udvikling af EU-retten, siden Domstolen i sin dom af 21.6.1988, Brown (197/86, EU:C:1988:323, præmis 18), fastslog, at »på fællesskabsrettens nuværende udviklingstrin er en støtte, der tildeles studerende til underhold og uddannelse, principielt ikke omfattet af EØF-traktatens anvendelsesområde, konkret traktatens artikel 7«. Jf. dom af 15.3.2005, Bidar (C-209/03, EU:C:2005:169, præmis 39-42), der er citeret i punkt 38 ovenfor. Dette må a fortiori gælde i forbindelse med direktiv 2000/43, idet der tages hensyn til direktivets formål og opbygning som analyseret i punkt 24 ff. ovenfor.